

UDK –902
94

ISSN 2490-3930 (print)
ISSN 2744-1318 (online)
GODINA VIII/BROJ 8

UDRUŽENJE ZA PROUČAVANJE I PROMOVIRANJE ILIRSKOG NASLIJEĐA I DREVNIH I KLASIČNIH CIVILIZACIJA
BATHINVS

GODIŠNJAK UDRUŽENJA BATHINVS ACTA ILLYRICA

SARAJEVO, 2024.

IZDAVAČ / PUBLISHER:

*Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa
i drevnih i klasičnih civilizacija "BATHINVS"*
*The Association for the Study and Promotion of Illyrian heritage,
Ancient and Classical civilizations "BATHINVS"*
Topal Osman Paše 20, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
<http://bathinvs.com/>

ZA IZDAVAČA / FOR THE PUBLISHER: Dženan Brigić

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF: Edin Veletovac

IZVRŠNI UREDNIK / EXECUTIVE EDITOR: Amra Šaćić Beća

REDAKCIJA / EDITORIAL BOARD:

Enver Imamović (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo);
Milan Lovenjak (Filozofski fakultet Univerziteta u Ljubljani / Faculty of Arts, University of Ljubljana);
Marcel Burić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu / Faculty of Humanities and Social Sciences, University
of Zagreb); Branka Migotti (Zagreb, Hrvatska / Zagreb, Croatia); Salmedin Mesihović (Filozofski fakultet
Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo); Ivan Basić (Filozofski fakultet
Sveučilišta u Splitu / Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split); Olga Pelcer-Vujačić
(Institut za istoriju Univerziteta Crne Gore / Historical institute of the University of Montenegro);
Siniša Bilić-Dujmušić (Hrvatsko katoličko Sveučilište u Zagrebu / Catholic University of Croatia);
Drago Župarić (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo);
Bego Omerčević (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli / Faculty of Philosophy, University of Tuzla);
Ivan Radman-Livaja (Arheološki muzej u Zagrebu / Archaeological Museum in Zagreb); Marko A. Janković
(Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu / Faculty of Philosophy, University of Belgrade);
Dejan Gazivoda (Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore / Center for Conservation and Archaeology
of Montenegro); Lucijana Šešelj (Filozofski fakultet u Sveučilištu u Rijeci / Faculty of Humanities and Social
Sciences, University of Rijeka); Diana Sergeeva Dobрева (Odsjek za kulturu i civilizaciju Univerziteta u
Veroni / Department of Cultures and Civilizations, University of Verona); Uroš Matić (Univerzitet u Inzbruck
/ University of Innsbruck) Mattia Vitelli Casella (University of Bologna); Danijel Džino (Macquarie
University), Dragana Mladenović (Univerzitet u Southampton, Fakultet za za humanistiku / University
of Southampton, School of Humanities) i Nada Bulić (Sveučilište u Zadru, Odjel za klasičnu filologiju /
University of Zadar, Department of Classical Philology)

SEKRETAR REDAKCIJE / SECRETARY OF THE EDITORIAL BOARD: Dženana Kurtović

RECENZENTSKI ODBOR / ADVISORY BOARD:

Adnan Busuladžić (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo),
Nadežda Gavrilović Vitas (Arheološki institut, Beograd / Institute of Archaeology, Belgrade),
Maria Mariola Glavan (Sveučilište u Zadru, Odjel za klasičnu filologiju / University of Zadar, Department
of Classical Philology), Tomislav Karlović (Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu / Faculty of Law, University
of Zagreb), Almir Marić (Fakultet humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru / Faculty
of Humanities "Džemal Bijedić" University of Mostar), Ina Miloglav (Filozofski fakultet Sveučilišta u
Zagrebu / Faculty of Philosophy, University of Zagreb), Gligor Samardžić (Filozofski fakultet Univerziteta
u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici / Faculty of Philosophy, University of Priština with
temporary seat in Kosovska Mitrovica), Vladimir P. Petrović (Balkanološki institut SANU / Institute for
Balkans Studies), Ljubica Perinić (Odsjek za arheologiju Zavoda za povijesne i društvene znanosti u Zagrebu,
Hrvatske akademija znanosti i umjetnosti / Department of Historical and Social Sciences in Zagreb, Division
of Archaeology, Croatian Academy of Sciences and Arts), Slobodanka Prtija (Filozofski fakultet Univerziteta u
Banjoj Luci / Faculty of Philosophy, University of Banja Luka)

Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i
drevnih i klasičnih civilizacija
“BATHINVS”

Acta Illyrica

Godišnjak Udruženja BATHINVS
Godina VIII/Broj 8

SARAJEVO, 2024.

SADRŽAJ / CONTENTS

PREDGOVOR / FOREWORD 7

IZVORNI NAUČNI RADOVI, IZLAGANJA SA NAUČNIH SKUPOVA / ORIGINAL RESEARCH ARTICLES AND CONFERENCE PAPERS

Drago Župarić & Seada Brkan – *Lektisternij: bogovi za stolom u antičkom Rimu / Lectisternium: Gods at the Table in Ancient Rome* 17

Amra Šaćić Beća – *The Daorsi, Daorson, Municipium Diluntum, and the question of (dis)continuity / Daorsi, Daorson, Municipium Diluntum i pitanje (dis)kontinuiteta* 35

Goran Popović – *Dva rimska nadgrobna spomenika iz istočne Bosne / Two Roman Tombstones from Eastern Bosnia* 61

Ajla Šabanija Softić – *Utjecaj rudarstva na urbani razvoj Domavije / The Impact of Mining on the Development of Domavia* 75

Radmila Zotović – *Liberov kult na području istočnog dela rimske provincije Dalmacije / The Cult of Liber in the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia* 99

Salmedin Mesihović – *Tragovi kraja Aqu(a)e, njene municipalne jedinice i antičkog načina života na sarajevskom području / Traces of Ending of Aqu(a)e, its Municipal Unit and the Ancient Way of Life in the Sarajevo Area* 113

Ago Mujkanović – *“Arheološka istraživanja” Tome Dragičevića u sjeveroistočnoj Bosni / “Archaeological research” by Tomo Dragičević in Northeastern Bosnia* 135

Zdravko Lučić – *Wie wurde die Provinz Bithynien verwaltet? / Kako se upravljalo rimskom provincijom Bitinijom?* 161

BIOGRAFIJE I PRIKAZI / BIOGRAPHIES AND REVIEWS

Adnan Kaljanac – *ALOJZ BENAC – Povodom 110. godišnjice rođenja* 175

Meldin Kešetović – *Prikaz knjige: Ivan Matijević, Officium consularis provinciae Dalmatiae. Vojnici u službi namjesnika rimske Dalmacije u doba principata, Književni krug Split – Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2020, 208 str.* 181

Elma Džigal – Prikaz knjige: Predrag Novaković, <i>The History of Archaeology in the Western Balkans</i> , Ljubljana University Press, Ljubljana, 2021, 503 str.	185
Faris Šaćić – Prikaz knjige: Vladimir D. Mihajlović, <i>Rimsko nasleđe u Srbiji: nauka, prosveta i javnost / Roman Heritage in Serbia: Academia, Education and the Public</i> , Filozofski fakultet Novi Sad, Novi Sad, 2023, str. 558.....	191
UPUTSTVA AUTORIMA.....	197
AUTHOR GUIDELINES.....	203
UPUTSTVA RECENZENTIMA.....	209
REVIEWER GUIDELINES.....	211

AJLA ŠABANIJA SOFTIĆ, MA

Heritage Museum – Visoko

JU Zavičajni muzej – Visoko

ajlasabanijasoftic@gmail.com

Izvorni naučni rad / Original research article

UDK/UDC 622.342:711.4(497.6 Domavija)“652”

DOI: 10.54524.2490-3930.2024.75

Primljen / Received: 20. 06. 2024.

Prihvaćen / Accepted: 02. 09. 2024.

Utjecaj rudarstva na urbani razvoj Domavije

Apstrakt: Rudarstvo kao grana privrede je oduvijek predstavljalo jako važan faktor za razvoj zemlje, i vrlo često je utjecalo na njenu sudbinu. U radu je predstavljen utjecaj koje je rudarstvo imalo na razvoj područja Domavije, te na koji način je unaprijedilo ili promijenilo način života tadašnjih stanovnika i sudbinu same Domavije. Domavija je u antičkom periodu predstavljala sjedište objedinjenog rudarskog distrikta Panonije i Dalmacije koje se nalazilo na području tadašnje *Argentariae* (današnja šira regija Srebrenice). Zbog bogatih nalazišta rude srebra tokom rimskog perioda bila je predmet interesovanja Rimljana, a zatim i njihovog osvajanja. Bogata eksploatacija rude srebra je doводи do statusa municipija, a potom i do najvećeg ranga municipaliteta, kolonije, te na vrhuncu postaje administrativno-pravno središte za sve rudnike provincija Dalmacije i Panonije. Epigrafski spomenici predstavljaju osnovu za razumijevanje razvoja različitih događaja koji su pratili ovo područje, te je u najvećoj mjeri uz pomoć ovih izvora obrađen razvoj Domavije. Napredak, koji je Domavija doživjela zahvaljujući rudarstvu, vidljiv je u svim segmentima, prvobitno u arhitektonskim ostacima poput kurije (gradske vijećnice), tribunala (sudnice), termi (kupati), te postojanja gradske tržnice (*macellum*) i talionice, čime je, uz pomoć arheoloških istraživanja, dokazano da je Domavija imala razvijenu urbanu kulturu poput drugih velikih gradskih centara rimske imperije. Pored toga, razvoj Domavije je rezultirao i brojnim naseljavanjem ljudi različitog etničkog porijekla koji su dolazili tu kao trgovci, zanatlije ili rudari, a to je posljedično donosilo i bogatu, raznoliku religijsku kulturu.

Ključne riječi: rudarstvo, metalurgija, Domavija, *colonia metalla Domavia*, administrativno-pravno središte, rudnici srebra, Dalmacija, sjedište prokuratora panonsko-dalmatinskih rudnika

Abstract: Mining as a branch of the economy has always represented a very important factor for the development of the country, and very often influenced its fate. The paper presents the impact that mining had on the development of the Domavia area, and how it improved or changed the way of life of the then inhabitants and the fate of Domavia itself. In the ancient period, Domavia was the headquarters of the Roman mining district located near today's Srebrenica, and due to the rich deposits of silver ore during the Roman period, it was the object of interest of the Romans and then their conquest. The rich exploitation of silver ore leads it to the status of municipality, and then to the highest rank of municipality, colony, and at its peak it becomes the administrative-legal center for all the mines of the provinces of Dalmatia and Pannonia. Epigraphic monuments represent the basis for understanding the development of various events that followed Tilio's area, and the development of Domavia was processed to the greatest extent with the help of this source. The progress that Domavia experienced thanks to mining is visible in all segments, primarily in architectural remains such as the curia (city hall), tribunal (courtroom), thermal baths, and the existence of the city market (*macellum*) and smelter, which, with the help of archaeological research, has been proven that Domavia had a developed urban culture like other large city centers of the Roman Empire. In addition, the development of Domavia resulted in numerous settlements of people of different ethnic origins who came there as traders, artisans or miners, and this consequently brought a rich, diverse religious culture.

Keywords: mining, metallurgy, *Domavia*, *colonia metalla Domavia*, administrative-legal center, silver mines, Dalmatia, headquarters of the procurator of Pannonian-Dalmatian mines

Rudarstvo je tokom historije predstavljalo značajan vid privrede, jer se uz pomoć njega odvijala najvećim dijelom robno novčana trgovina, kovanje novca, te odvijao razvoj i napredak određenih područja. Stoga, istraživanje antičkog rudarstva ima izrazito značajno mjesto u istraživanju antičke ekonomije. Naši prostori su bili bogati i poznati po rudnom bogatstvu, te se eksploatacija vršila od prahistorijskog doba i prije dolaska Rimljana, a samim njihovim dolaskom se unaprijedila i intenzivirala. Sve se to odrazilo i uticalo i na razvoj i sudbinu ovog područja. Proučavanjem rudarstva, njegove uloge i značaja, upoznajemo privredne prilike spomenutog prostora, topografiju i putne komunikacije zastupljene na području Bosne i Hercegovine, ali i ostalih područja bogatih rudom.

Vremenom se uočava sve veća uloga koju je rudarstvo odigralo na razvoj kompletnog područja, te značaj i evolucija rudnika i rudničkih i metalurških područja. Ali i dalje, usljed nedovoljne istraženosti i posvećenosti ovoj tematici, nedostaje sistematizacija koja bi zaokružila njenu cjelokupnu sliku. Područje rimske provincije

Dalmacije predstavljalo je značajan privredni resurs za Rimsko Carstvo, jedan od primarnih razloga koji je rimsku imperiju i motivirao na osvajanje ovih prostora. Dolaskom na ovo područje, Rimljani su pokrenuli i unaprijedili eksploataciju rude. O brzini razvitka i značaja koji je imala Domavija kao rudnosno područje govori upravo naziv *colonia metalla Domavia*. Naziv *colonia* predstavlja najveći rang municipaliteta, najviši status koji je neki grad mogao dobiti u rimskoj državi, dok *metalla* ukazuje na rudarski karakter ovog područja.

Naučni interes za rudarska područja Bosne i Hercegovine počinje sa prvim istraživanjima, na kojima se zapažaju mnogi zanimljivi ostaci, pomoću kojih će se kasnije dobiti potpuna slika života, naselja, administracije i uprave na tim područjima. Jasniju sliku te ogromne doprinosa u tome pružili su epigrafski spomenici, koji pružaju uvid u hronološki razvoj ovih područja. Do otkrića Domavije dolazi krajem 19. stoljeća, sasvim slučajno, u sklopu austrougarskog projekta geološkog izučavanja Bosne i njenih rudokopa. Tom prilikom, uz otkriće rudnih žila, otkriveni su i ostaci, ruševine rimskog rudarskog grada. Prva istraživanja povjerena su Ludvigu Pogatschnigu, rudarskom stručnjaku, koji sa istraživanjem počinje 1881. godine.¹ Pogatschnig bilježi mnoštvo značajnih otkrića bitnih za rudarsku aktivnost i historiju rudarstva, ali i 1883. uočava prve ostatke ovog grada, koji izranjaju iz nanosa vijekova i otkriva brojne znamenitosti koji govore mnogo više o životu tamošnjeg stanovništva. Jedan od prvih pronađenih nalaza bio je spomenik od izuzetnog značaja. U pitanju je počasna baza posvećena Luciju Domiciju Erotu, rimskom vitezu, upravitelju panonskih i dalmatinskih rudnika.² Spomenik otkriva da je u ovom gradu bila smještena uprava svih panonskih i dalmatinskih rudnika.³ Krajem 1884. godine pronalazi se i nadgrobni natpis Katilije Trifine (*Catilia Tryphena*)⁴, te daljnjim iskopavanjem ukazali su se i ostaci građevine za koju se poslije ustanovilo da je predstavljala gradsku vijećnicu, *curiu*. Detaljnijim prekopavanjem vijećnice Pogatschnig pronalazi i spomenike posvećene caru Aleksandru Severu i njegovoj majci Juliji Mameji⁵, uzidane u stepenice koje su vodile u podzemne prostorije. Ovi spomenici otkrivaju po prvi put ime samog municipija, dakle *Domav...* što je bilo

¹ Pogatschnig 1890, 125–188.

² *L(ucio) Domitio / {I} Eroti vi-/ro ex eques-/tribus tur^s-/mis egregio / procuratori / metallorum / [P]annon(iorum) / [et] Delmat(orum). Mi^s-/[r]ae integritatis / [e]t bonit[a]tis / M(arcus) Aur(elius) Ru[s]ticus / v(ir) e(gregius) ducen(arius) amico / praestan[tissimo]* (CIL 03, 08361. (B) = CIL 03, 12721. (B) = EDCS-31400631 = EHD057727)

³ Radimsky 1891, 5–6.

⁴ *D(is) M(anibus) / Catilia / Tryphena / vix(it) ann(os) L^s / Marcus Ca/tilius Ma/ximus fil(ius) / et Iulius / Atticus mar(itus) / b(ene) m(erenti) pos(uerunt)* (CIL 03, 08362 = CIL 03, 12722 = EDCS-31400632 = EHD055792)

⁵ CIL 03, 8360 = CIL 03, 12720b = EDCS – 31400630 = EHD 061443.

skraćeno od *Domavia ili Domaviae*.⁶ Tokom 1890. godine istraživanje Domavije se fokusira prvenstveno na otkrivanje tlocrta samog grada i ustanovljavanju njegove površine, a zatim detaljnije istraživanje pojedinih građevina. Izvještajem istraživanja ove godine pružena je i karta na kojoj se uočavaju razni elementi te se time dolazi do zaključka da je zapravo prostor Domavije imao mnogo veću površinu nego što se to u početku i smatralo.⁷ Daljim istraživanjima otkrivene su i terme i brojni značajni epigrafski spomenici pronađeni u njima.⁸ Nakon smrti L. Pogatschniga, istraživanjima se bavi Eduard Vorliček, koji fokus iskopavanja stavlja na otkrivanju termi i sudnice, te gornjeg dijela grada.⁹ Rezultate ovih istraživanja objavljuje V. Radimsky u *Glasniku Zemaljskog muzeja*, gdje spominje i pronađene epigrafske spomenike, ali se ne bavi njihovom detaljnom analizom. On u člancima navodi stanje spomenika, te čitanje natpisa. Nakon istraživanja arheoloških građevinskih ostataka u samom centru Domavije, istraživanja su vršena i na nekropolama pronađenim u blizini Domavije, od strane Milice Baum i Dragoslava Srejovića, koji rezultate svojih istraživanja objavljuju u *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*.¹⁰

Proučavanjem rudarstva u antičkoj Dalmaciji i Panoniji, a među njima i proučavanjem rudarstva u mikroregiji Domavije, bavilo se više naučnika.¹¹ Njihovi radovi su najčešće bili fokusirani na rudarsku topografiju, a manje na sam razvitak rudarstva te metalurgije, te se bogatije informacije o razvitku metalurgije teško mogu pronaći. Sačuvano je jako malo materijalnih ostataka vezanih za rudarstvo, a izvori pružaju oskudne podatke o tome. Također, rudarska okna su korištena i nakon antičkog perioda, pa su zatirala tragove prethodnih rudarskih radova, te se ni na taj

⁶Radimsky 1891, 5–6.

⁷Radimsky 1892, 1–24.

⁸[[[Im[p(eratore) Caes(are) M(arco) Aure]]]-/[[[li]o [Antonino Aug(usto) III]]] / [[et] Com[azonte co(n)s(ulibus)]]] / Val(erius) Super v(ir) e(gregius) pr[o(curator) argentari] -s/arum balneo p[ublico a]-/quam sufficiente[m ind]/ux[it] (AE 1893, 0130 = CIL 03, 12734 = EDCS – 31400196 = EHD 055846); [[Imp(eratore) Caes(are) L(ucio)] D[o]m[iti]o [Au]re[li]ano [A]u[g(usto)]]] / II et Capitolino co(n)s(ulibus) / Aur(elius) Verecundus v(ir) e(gregius) pro(curator) / argentariarum balneum ⁵/ vetustate conlapsum / ad pristinam faciem re -/formare curavit (AE 1893, 0131. (B) = CIL 03, 12736 = EDCS-29900018 = EHD 055847)

⁹Radimsky 1894, 1–48.

¹⁰Baum, Srejović 1959, 23–55; Baum, Srejović 1960, 3–31.

¹¹E. Pašalić je jedan od prvih domaćih naučnika koji je dao doprinos izučavanju rudarstva, baveći se privredom antičkog perioda, detaljnije obradivši rimsku upravu i nadzor rudnika, uslove i položaj rudara i sl. Pored njega, značajan doprinos je dao i Ivo Bojanovski, posebno u polju epigrafskih spomenika kao izvora za proučavanje rudarstva. U skorijem periodu ovom tematikom bave se Enver Imamović, Slobodan Dušanić, Mirjana Sanader, Ante Škegro, dok se od naučnika koji ne pripadaju našem govornom području ističe Alfred Hirt, koji obrađuje čak i bosanskohercegovačke, tj. panonsko-dalmatinske rudnike, pored ostalih rudnika rimskog svijeta. Naučnici sa prostora Bosne i Hercegovine koji se posebno ističu u ovom polju su Amra Šaćić Beća i Salmedin Mesihović.

način nije moglo doći do vjerodostojnijih i značajnijih podataka. Značajan podatak vezan za rudarstvo i organizaciju rudarske uprave pružaju epigrafski spomenici, tako da su oni izrazito značajni u proučavanju rudarstva. Pored njih, podatke o rudarstvu pružaju i materijalni ostaci poput alata kojima su se koristili rudari.

Nakon što su iskorištena rudna bogatstva iz ostalih dijelova Carstva i nakon što je osvojen današnji prostor Bosne i Hercegovine te provincije Dalmacije, prešlo se na eksploataciju rudnih bogatstava na tom području. Prvenstveno su iskorištena zlatna rudišta, skoncentrisana u srednjobosanskom rudonosnom području sa centrom na planini Vranici.¹² Nakon osvajanja Dacije, eksploatacija zlata se prebacuje na to područje, iskorištavajući bogate rudnike zlata u Karpatima. Tada Rimljani iskorištavaju sposobnosti Ilira te ih naseljavaju u okolna područja novoosvojenih rudnika gdje služe kao rudari.¹³ Skretanjem fokusa sa zlatnih rudnika u Dalmaciji, u centar eksploatacije tada dolaze rudnici srebra i željeza. Rudnici srebra se razvijaju u području oko Srebrenice, nazivanom još i *Argentaria*, upravo po rudi srebra, dok se rudnici željeza razvijaju oko Ljubije, na Sani i Japri u zapadnoj Bosni. Interes za rude ovih područja se povećavao sa vremenom, kako su rudnici u ostalim dijelovima Carstva bivali sve iscrpljeniji, a potrebe Carstva sve više rasle, zbog osvajačkih pohoda, ali i carskog fiska za metalima. Zbog ovoga je poraslo značenje srebrenih rudišta, pa je područje Srebrenice, odnosno Domavije, koje je bilo bogatom srebrom upravo dobilo na značaju, te doseglo prvo rang municipija¹⁴, a zatim i kolonije¹⁵. Urbanom razvoju Domavije posebno je doprinijelo to što je postala centrom rudarske uprave za sve rudnike Panonije i Dalmacije.¹⁶ Rudarstvo se u ovim dijelovima toliko razvijalo i dobilo na važnosti, da su, prema nekim autorima, rudnici u našoj zemlji bili bolje i savremenije opremljeni od istovremenih rudnika u Britaniji i Hispaniji.¹⁷ Generalno, može se zaključiti da su Rimljani imali veliki udio u proširenju rudarstva na prostoru Dalmacije, odnosno današnje Bosne i Hercegovine. Tokom rimskog perioda na prostoru Bosne i Hercegovine ističu se tri oblasti rudonosnih nalazišta: srednjobosanska, zapadnobosanska i istočnobosanska. Svaka od njih je bila poznata po određenoj rudi koja se iskopavala na tom prostoru. Na teritoriji srednje Bosne

¹² Bojanovski 1982, 90.

¹³ Patsch 1897, 665–673.

¹⁴ *CIL* 03, 12741 = EDCS – 31400200 = EHD 055795; *CIL* 03, 8363b = *CIL* 03, 8363 + p. 2328, 117 = *CIL* 03, 12733 = EDCS-31300271 = EHD 047989; *CIL* 03, 8360 = *CIL* 03, 12720b = EDCS – 31400630 = EHD 061443.

¹⁵ *CIL* 03, 12728 = EDCS – 31400192 = EHD 055815; *CIL* 03, 12729 = EDCS – 31400193 = EHD 055822.

¹⁶ *CIL* 03, 08361. (B) = *CIL* 03, 12721. (B) = EDCS-31400631 = EHD057727; *CIL* 03, 06575 = *CIL* 03, 07127.

¹⁷ Davies 1938, 405–418.

bila je zastupljena eksploatacija zlata, na prostoru zapadne Bosne eksploatacija željeza, dok je na prostoru istočne Bosne bilo zastupljeno srebro.

Područje istočne Bosne je najbolji primjer razvoja kroz rudarstvo, te je na osnovu otkrića zasigurno da je igralo veliku ulogu u životu ovog dijela Rimskog Carstva. Intenzivna eksploatacija rude na prostoru istočne Bosne započela je, prema epigrafskim izvorima, za vrijeme vladavine careva Trajana i Hadrijana (98–138).¹⁸ Najznačajnije područje istočnog rudarskog distrikta provincije Dalmacije bila je upravo Domavija, koja je bila u sastavu *Argentaria*.¹⁹ Smatra se da je ager Domavije zauzimao područje današnje Srebrenice i Bratunca, i moguće predjele općina Milići i Vlasenica, na bosanskoj strani, te rudonosne oblasti oko Krupnja i Valjeva, u današnjoj Srbiji. Prema tome, ager Domavije graničio je sa agerom Sirmija.²⁰ Bitno je naglasiti da je i Domavija bila jedina kolonija na istoku Dalmacije, dok su brojne kolonije Dalmacije skoncentrisane na obali Jadrana.

Pored arheoloških ostataka pronađenih u urbanom dijelu Domavije, i u okolnim područjima pronađeni su nalazi koji upućuju na tragove naseljenosti.²¹ Sa interesovanjem za ovaj prostor i njegova rudna bogatstva, počinje i infrastrukturni razvoj, kada počinju sa izgradnjom brojnih građevina, sa arhitektonskim razvojem grada, te izgrađuju terme, sudnicu, gradsku vijećnicu i brojne druge građevine. Pored toga, dolazi i do razvoja na polju rudarstva i trgovine, pa stručna lica počinju pristizati u ove krajeve, a pored njih i veliki broj stranaca. Među njima su i trgovci, zanatlije, ali i radnici u rudnicima, odnosno stručno osoblje i fizički radnici, tj. rudari. Sve ovo utiče na izgradnju Domavije u konačnici, te ona za kratko vrijeme prelazi iz malog rudarskog naselja u značajno privredno i administrativno središte šireg regiona.

Veličinu i značaj Domavije, te količine eksploatacije rude srebra, pokazuje upravo titula rudarskog centra, koju je Domavija imala. Prvenstveno se izdvaja spomenik na kojem se ukazuje na ime Domavije, te je tu predstavljena kao *col(onia) m(etalli) D(omaviani)*²², a *metalli* ukazuje na rudarski karakter Domavije. Međutim, spomenik koji je podignut u čast Aleksandra Severa i njegove majke Julije Mameje omogućava pot-

¹⁸ Škegro 1999, 110.

¹⁹ Naziv za područje oko današnje Srebrenice, poznato po rudi srebra, od čega i dolazi naziv *Argentaria*.

²⁰ Imamović 2023, 74.

²¹ Neki od tih lokaliteta su Tegare, Fakovići, Mramorje i dr. Više o ovome pogledati u Imamović 2023.

²² *Imp(eratori) C(aesari) /G(aio) Vibio /Traebo -/niano(!)⁵/ Gallo P(io)/ F(elici) Inv(icto) Aug(usto) / ordo dec(urionum) / col(oniae) m(etallae) D(omavianae)* (CIL 03, 12728 = EDCS – 31400192 = EHD 055815);

Imp(eratori) C(aesari) /G(aio) Vibio /Traebon(iano)(!) / Veldum(niano)⁵/Volusi- /ano P(io) F(elici) / Inv(ictis) Aug(ustis) / ord(o) dec(urionum) /col(oniae) m(etallae) D(omavianae) (CIL 03, 12729 = EDCS – 31400193 = EHD 055822)

punu rekonstrukciju imena municipija Domavija.²³ Intenzivna rudarska eksploatacija je dovela i do stjecanja novog ranga, kada prelazi iz statusa *vicusa* u *municipij*. To se dešava najkasnije za vrijeme vladavine Septimija Severa (193–211), a na spomeniku posvećenom caru Makrinu se taj municipalitet potvrđuje natpisom *r(es) p(ublica) Dom...*²⁴ Ostvarivši status municipija, Domavija je morala formirati gradsko vijeće i narodnu skupštinu, koji su od tada preuzeli ulogu lokalne administracije, te su poznati i spomenici koji su podignuti od strane vijeća dekuriona.²⁵ Municipalni sistem je u suštini služio za sakupljanje poreza i državnih prihoda, te to najbolje objašnjava tadašnju carsku politiku, pa promjena statusa Domavije u suštini znači povećanje obaveza lokalne zajednice, prvenstveno u slučaju poreza, mada je, naravno, sa sobom donijela i ugled. Posljedično se odvijalo i još veće naseljavanje i priliv stanovništva, koji su sa razvojem bili potrebni u ovom području. To su bili rudarski stručnjaci, radna snaga – rudari, carinici, čuvari reda te ostali čija se struka vezala za rudarstvo. Njihovim dolaskom na područje Domavije, politika poreza se mijenja, pa se osobama koje nisu bile direktno povezane sa proizvodnjom metala, a privremeno su nastanjivale područje Domavije, počinje naplaćivati porez.²⁶

Razvoj Domavije se odvija velikom brzinom zahvaljujući intenzivnoj eksploataciji i ostalim promjenama koje je ona donosila sa sobom, poput infrastrukturnog napredovanja i već spomenutog priliva stanovništva, te sve to uzrokuje nagli procvat Domavije, ali i njen napredak iz ranga municipija u rang kolonije. Ovome svjedoči spomenik na kojem je zabilježen natpis *COL M D*, što vjerovatno predstavlja *coloniae metallae Domavianae*²⁷ i potiče iz perioda vladavine cara Trebonijana Gala (251–253).

Sve ovo prethodno navedeno, bio je razlog da Domavija postane sjedište rudarskih prokuratora. Zahvaljujući intenzitetu i količini eksploatacije srebra koja se

²³ [[[Iuliae Ma]]]/[[[maeae Aug(ustae)]]] / [[[matri]]] Imp(eratoris) / Caes(aris) [[[M(arci) Aur(eli)]]] / [[[Seve(ri) Alexa]]]/[[[n(dri) P(ii) Fel(ici) in]]]/[[[v(ic)ti]]] Aug(usti) [[[e(t)]]] / [[[castr(orum) e] t]] senat(us) / ac patr(iae) ordo / mun(icipii) Domav(ianorum) ¹⁰/ d(ecreto) d(ecurionum) p(ecunia) p(ublica) dedicante / Iul(io) Tacitano / v(iro) e(gregio) proc(uratore) Aug(usti) [[[n(ostri)]]] / [[[devo-tissimo]]] / [[[numini eorum]]] (CIL 03, 8360 = CIL 03, 12720b = EDCS – 31400630 = EHD 061443).

²⁴ [[[Imp(eratore) [Cae]s(are) M(arco) O(p)ell(io) Sever(o)]]] / [[[M(ac)rin(o) Pio Fel(ici) Au(g)usto]]] p(ontifice) m(aximo) trib(unicia) / [[[p(ot)estate) co(n)]s(ule) [---]I?I?I?I?I?I?]] / [[[---]I?I?I?I?I?I?N[---]I?I?I?I?A?N?S]] / macellum vi ignis conflagr<a>tum ⁵/ curante Val(erio) Supero v(iro) e(gregio) proc(uratore) arg(entariarum) / r(es) p(ublica) Dom(aviana) ad pristinam / faciem restituit XXI Kal(endas) (CIL 03, 8363b = CIL 03, 8363 + p. 2328, 117 = CIL 03, 12733 = EDCS-31300271 = EHD 047989).

²⁵ Pogledati fusnotu 29.

²⁶ Šaćić Beća 2022, 187.

²⁷ CIL 03, 12728.

odvijala na prostoru Domavije, ona prvenstveno biva sjedištem prokuratora za rudnike srebra provincije Dalmacije.²⁸ To potvrđuje natpis na spomeniku koji je pronađen u Lutvinom Hanu kod Bratunca, na kome se spominje *procurator argentariarum Delmaticarum* i to je jedini natpis na kojem se spominje *procurator argentariarum Delmaticarum*.²⁹

Daljnijim razvojem, u toku vladavine cara Marka Aurelija, u periodu od 161. do 180. godine, svi panonski i dalmatinski rudnici su objedinjeni pod jednu upravu, a sjedište prokuratora za objedinjene panonsko-dalmatinske rudnike postaje Domavija. Ovo potvrđuje pronađeni natpis na spomeniku na kojem se spominje Lucije Domicije Erot, gdje se označava kao *procurator metallorum pannonicorum et Delmaticorum*.³⁰ Također, to potvrđuje i natpis Tita Klaudija Ksenona koji je pronađen u Efezu u današnjoj Turskoj.³¹ Ova promjena statusa utiče na odnos prema susjednom rudničkom regionu, što ima pozitivan efekat na rudnike. U praksi, to je značilo da su gradski dekurioni preuzeli na sebe nadležnosti koje su imali lokalni prokurator, nadgledali su rudničku eksploataciju, prodaje rudničkih jama, izdavanje u zakup raznih zanatskih te trgovačkih usluga, sakupljali su porez te vodili sudske ingerencije.

Razlozi za ujedinjenjem rudnika su vjerovatno poticali iz finansijske krize uzrokovane ratom sa Partima, ali i zbog iscrpljivanja rudnika u Hispaniji³², dok se za razloge postavljanja Domavije kao središta uprave, mišljenja autora razlikuju. Svakako da je dodjeljivanje sjedišta ovako visokog funkcionera u Domaviju, bilo opravdano, jer je Domavija već do tada bila središte rudnika srebra, pa shodno napretku razumljivo da je postala i sjedište svih rudnika Panonije i Dalmacije. Međutim, Dušanić³³ smatra da je razlog ovome to što su obje provincije u istoj rudonosnoj zoni, dok prema mišljenju Imamovića, Panonija je bila glavni potrošač dalmatinskog metala pa je iz toga proistekla i određena veza i organizaciono zajedništvo.³⁴ Šaćić Beća ovu pojavu Domavije kao upravnog centra objašnjava povoljnim geografskim položajem koji je Domavija imala, jer se nalazila relativno blizu i rudnika željeza

²⁸ Bojanovski 1982, 102.

²⁹ *C(aio) Iul(io) Silvano / Melanioni eq(uo) / publ(ico) flam[i]ni Po-/m[o]nali [---]VR om^s-/nibus eq[ue]s[tri]-/bus militiis [fu]nc(to) / proc(uratori) Aug(usti) [---] / [---]RC per provin(cias) ¹⁰/XXIII proc(ratori) Augu(sti) / [ra]tionis [---] / [---]RCIIRO / [pr]oc(uratori) O[---] 15/ [-----] / [---] IC[---] / [patrono] muni[cipii] / [Do]maviano(rum)²⁰/ [---]NI I[---]E / [---] patrono / [---] provin(ciae) / [---]V[---] (AE 1893, 0129. (B) = CIL 03, 12732. (B) = EDCS-29900017 = EHD052634)*

³⁰ CIL 03, 08361. (B) = CIL 03, 12721. (B) = EDCS-31400631 = EHD057727

³¹ CIL 03, 6575 = CIL 03, 7127.

³² Bojanovski 1982, 103–104, Škegro 1998, 97.

³³ Dušanić 1971, 547.

³⁴ Imamović 1999, 48.

sjeverozapadne Bosne, ali i rudničkih bazena Srbije i Crne Gore³⁵, ali prvenstveno zbog toga što je imala odgovarajuću infrastrukturu za prijem i prilagodbu raznih rudarskih stručnjaka.³⁶

U vrijeme cara Komoda (180–192) vrši se reforma ove uprave, te se odvajaju rudnici srebra od rudnika željeza, koji se daju u zakup.³⁷ Ponovno je razlog finansijska situacija u koju je došlo Rimsko Carstvo. I dalje je sjedište prokuratora u Domaviji, ali nasljednik prethodno spomenutog, Lucija Domicija Erota, Marko Aurelije Rustik, prema mišljenju Škegre, sa kojim se slaže i Veletovac, bio je prvi prokurator izdvojenih argentarija.³⁸ Na epigrafskim spomenicima od vladavine Septimija Severa do IV stoljeća upravitelji rudnika srebra ne nose provincijske oznake, već *procuratores Augusti* ili *procuratores argentariarum*, a uz titulu *vir egregius*.³⁹ Nije dovoljno razjašnjena funkcija ovih prokuratora, jer se iz natpisa ne može razlučiti da li su u nadzoru imali objedinjene panonsko-dalmatinske rudnike srebra, ili za određenu pojedinačnu provinciju.⁴⁰ Škegro smatra da su u tom periodu vjerovatno i rudnici željeza vraćeni pod upravu carskih upravitelja, te da više nisu izdavani u zakup.⁴¹ To potvrđuju spomenici na kojima se umjesto konduktora javljaju carski povjerenici, *procurates Augusti*, i epigraf sadrži i završnu formulu *a.d. XI Kal. Maias* (21. april) što se smatra proslavom organiziranja rudarskog bazena Sane i Japre u *metalla publica*, tj. *territorium metalli*.⁴² Jedan od poznatih upravitelja ovog perioda bio je Gaj Julije Silvan Melanion, koji je službu upravitelja u Domaviji obavljao do kraja Karakaline vlade.⁴³ Do vladavine cara Aurelijana na području Domavije spominju se carski upravitelji na epigrafskim spomenicima, ali im imena nisu poznata. Posljednji imenom poznati prokurator je Aurelije Verekund koji se javlja za vrijeme cara Aurelijana, na natpisu iz 274. godine. Na spomeniku se spominje kao obnovitelj gradskih termi.⁴⁴

³⁵ Šaćić 2016, 253.

³⁶ Šaćić Beća 2022, 183.

³⁷ Škegro 1998, 97.

³⁸ Škegro, 97–98; Veletovac 2014, 115.

³⁹ Škegro 1998, 100.

⁴⁰ Imamović 1999, 49.

⁴¹ Škegro 1998, 100.

⁴² *ILJug* II, 766; *ILJug* I, 158 = *AE* 1958, 0064; *ILJug* II, 781 = *AE* 1973, 0414; Bojanovski 1999, 143; Šajin 2014, 127; Imamović 1977, 186; Šaćić 2016, 193.

⁴³ (*AE* 1893, 0129. (B) = *CIL* 03, 12732. (B) = EDCS-29900017 = EHD052634)

⁴⁴ Veletovac 2014, 116.

Urbani razvoj Domavije u kontekstu municipalizacije

U procesu razvoja Domavije, bitno je istaknuti da je susjedni municipij, *Malvesiatium*, koji se nalazio kod Skelana na Drini, imao u početku veći značaj, te stekao municipalitet 158. g. n. e.⁴⁵ U to vrijeme Domavija je bila samo obični *vicus* koji je bio naseljen od strane autohtonog stanovništva te malobrojne radne snage. Pretpostavlja se da je administrativno sjedište rudarskih funkcionera bilo upravo u *Malvesiatumu* do II stoljeća, kada se potreba Carstva za rudom povećava te pokreće intenzivnija eksploatacija na području Domavije i samim tim pokreće proces ubrzanog razvoja i prosperiteta ovog područja, koje vrlo brzo nadmašuje susjedni *municipium Malvesiatium*.⁴⁶

Epigrafski spomenici pružaju nesagledivo značajne informacije o mnogim sferama života i uređenja tokom Rimskog Carstva. Oni predstavljaju i jedan od najvažnijih izvora za proučavanje rudarstva u Domaviji. Putem njih se može steći uvid o upravi rudnika, njihovim upraviteljima te se može pratiti hronološki razvoj ovog područja.

Prvo epigrafsko svjedočanstvo sa prostora istočne Bosne koje svjedoči rudarsku aktivnost jeste gore navedena počasna baza iz Skelana podignuta u čast cara Antonina Pija (138–161), iz 158. godine. Za ovog cara se veže i osnivanje municipija u Skelanima i Domaviji.⁴⁷ Pored ovog spomenika, važno epigrafsko svjedočanstvo predstavlja i ranije istaknuti spomenik pronađen u Lutvinom Hanu kod Bratunca, na kojem se spominje *procurator argentariarum Delmaticarum*, što znači da je Domavija zapravo, prije nego je postala sjedište uprave za sve rudnike Panonije i Dalmacije, bila sjedište uprave za rudnike srebra Dalmacije. Prilikom prvih istraživanja Domavije, otkrićem gradske vijećnice, dolazi do otkrića i prvih epigrafskih spomenika na ovom prostoru. Oko vijećnice su pronađeni i ranije u tekstu spominjani spomenici posvećeni Luciju Domiciju Erosu prokuratoru panonskih i dalmatinskih rudnika, te nadgrobni spomenik Katilije Trifine. Spomenik posvećen Luciju Domiciju Erotu najvjerojatnije označava promjenu u upravi rudnika, odnosno promjenu kada rudnici Panonije i Dalmacije koji su bili stavljeni pod jednu upravu, odvajaju u zasebne rudnike, jer se Lucije Domicije Erot na ovom spomeniku pojavljuje uz titulu *procurator metallorum Pannonicorum et Delmaticorum*, a njegov nasljednik Marko Aurelije Rustik ima titulu *vir egregius*, pa Škegro smatra da je i Rustik također bio prokurator ujedinjenih rudnika Panonije i Dalmacije, iako tekst sa spomenika to ne

⁴⁵ *CIL* 03, 14219, 7 = EHD 055491 = EDCS-32201017

⁴⁶ Imamović 1999, 52.

⁴⁷ Bojanovski 1982, 97.

potvrđuje.⁴⁸ Zapravo, zvanično, spomenik na kojem se nalazi Lucije Domicije Erot označava kraj uprave nad objedinjenim rudnicima metala Panonije i Dalmacije, te se ističe kao posljednji upravitelj tih objedinjenih rudnika. Pored njega, u periodu ujedinjenih panonsko-dalmatinskih rudnika poznato je da su postojala još dva upravitelja, od kojih se jednom ne zna ime, samo je pronađen natpis na spomeniku na lokalitetu Kamen kod Glamoča⁴⁹ na kojem je navedeno da je prokurator objedinjenih rudnika Panonije i Dalmacije, a drugi prokurator je Tit Kladije Prokul Kornelijan, čiji je spomenik pronađen u Lambezi, području današnjeg Alžira.⁵⁰

Putem epigrafskih spomenika dobijaju se i značajne informacije o tačnom razvoju područja i periodima i nazivima prokuratora, upravitelja i njihovih titula. Iz perioda koji je uslijedio, kada je Domavija bila centar uprave za ujedinjene rudnike srebra Panonije i Dalmacije, poznata su dva spomenika sa imenima prokuratora koji su nosili titulu *procurator argentariarum Pannonicarum et Delmatarum*. Prvi od njih je Sekst Baj Pudens, čija je karijera nesigurna jer je rezultat slobodnog nagađanja,⁵¹ dok je drugi prokurator Tit Klaudije Ksenofont čiji je natpis pronađen u Efezu, današnjoj Turskoj.⁵² Nakon njih, sa vladavinom Septimija Severa, prokuratori nose titulu *procuratores Augusti ili procuratores argentariarum*. Poznati su Kasije Ligurin⁵³, zatim *M. Arrius [..]nianus*⁵⁴ čije je ime zabilježeno na spomeniku podignutom u čast Jupitera i Junone, za spasenje prokuratora. Spomenik je pronađen u Domaviji. Pored ovoga, u glavnom dijelu *curie*, pronađen je spomenik posvećen prokuratoru Kaju Juliju Silvanu Melaniju, koji je vršio tu službu u periodu vladavine Septimija

⁴⁸ Škegro 1999, 109.

⁴⁹ [---]atis praecipu[---] / [---] magneque in[---] / [---]bus equo et dile(?)[---] / [---]ntio princ(eps?) m[unicipii] ⁵ / [---] omni[bus] honori[bus] / [per]functo ex pro[cura]/[to]re(?) metalloru[m ---] / [---] api[-----] (ILJug III, 1655 = EDCS-1010063 = EHD 033953)

⁵⁰ Ti(berio) Cl(audio) Proculo / Corneliano / praef(ecto) coh(ortis) II Bra(carum) / trib(uno) coh(ortis) mil(iariae) Ael(iae) ⁵ / Dacor(um) praef(ectus) al(ae) / Sulpiciae proc(uratori) / provinc(iae) Syriae / ad rationes putandas / proc(uratori) metal(li) Pannonic(orum) ¹⁰ / et Dalmaticorum proc(uratori) / kalend(arii) Vegetiani Hisp(aniae) / item ad dilectum cum / Iulio Vero per / Italiam tironum / II leg(ionis) Italicae ¹⁵ / proc(uratori) regionis / Thevestinae / proc(uratori) IIII p(ublicae) A(fricae) / Inventus / Aug(usti) lib(ertus) tabul(arius) / [[leg(ionis) III]] Aug(ustae) (AE 1956, 0123 = AE 1991, 1691 = AE 1992, 1866 = EDH 018033 = EDCS-13600416).

⁵¹ Šajin 2014, 127–128.

⁵² CIL 03, 6575 = CIL 03, 7127.

⁵³ Imp(erator) Caes(ar) L(ucius) Septimius / Severus Pert(inax) Aug(ustus) templ(um) / Terr(a)e Matris conlaps(um) restituit sub cura ⁵ / Cassi Ligurini proc(uratoris) Aug(usti) / instantia(!) P(ublio) Fundanio Eutyche/te et P(ublio) Ael(io) Muciano colon(is) (CIL 03, 8333 = CIL 03, 6313)

⁵⁴ I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Iunoni R(eginae) / M(arcus) Arrius / [-]nianus ⁵ / proc(urator) Aug(usti) / pro sal(ute) [sua] / et suoru[m] // v(otum) l(ibens) s(olvit) (AE 1893, 10 = CIL 03, 12725 = CIL 03, 13269 = CIL 03, 14219 = ILJug III, 1519 = EHD 033912)

Severa.⁵⁵ U glavnom dijelu *curie*, pronađen je još i počasni spomenik cara Septimija Severa te ulomak spomenika na kojem se spominje Aurelije Vere.⁵⁶ Nakon Melanija, sljedeći poznati prokurator je bio Valerije Super koji je svoju službu vršio u periodu vladavine careva Makrina i Heliogabala, te se spominje na dva epigrafska spomenika. Prvi od njih je spomenik posvećen caru Makrinu, datiran u 218. godinu i Valerije Super se na njemu pominje kao obnovitelj gradske tržnice stradale u požaru⁵⁷, dok se na drugom spomeniku, posvećenom caru Heliogabalu, iz 220. godine, spominje kao obnovitelj gradskih termi, odnosno, dovodi vodu u terme.⁵⁸ Unutar vijećnice su pronađena i dva spomenika posvećena Aleksandru Severu (222–235) i njegovoj majci Juliji Mameji, koji su bili uzidani u stepenice u podzemni prostor gradske vijećnice.⁵⁹ Značaj ovih spomenika se ogleda u tome što odaju podatke o punom nazivu Domavije. Pored toga, na ovim spomenicima se Domavija posljednji put spominje u statusu municipija, *ordo / mun(icipii) Dom(avi) d(ecreto)d(ecurionum)*, i to je prvi spomen vijeća dekuriona, jedne od municipalnih institucija. Na idućem spomeniku, Domavija se već javlja unaprijeđena u status kolonije, što se dešava za vrijeme Trebonijana Gala (251–253).⁶⁰ Iz perioda dinastije Severa potiču značajni epigrafski spomenici te se u ovom periodu odvijaju i mnogi značajniji događaji koji utiču na prosperitet ovog područja. Posebno je istaknuta briga Septimija Severa za ovo područje, a tome svjedoče brojni natpisi na spomenicima podignuti upravo u njegovu čast. Razlog njegovog interesovanja leži u tome što je Domavija bila bogato rudonosno ležište, iako je briga cara pored ovog područja, bila i za područje sjeverozapadne Bosne, koje je isto tako bilo bogato ležište rude željeza, te su i tu pronađeni brojni počasni natpisi podignuti ovom caru. Iz 201. godine potiče veliki broj spomenika u čast Septimiju Severu, pa se postavlja pitanje šta je razlog tome. Bojanovski smatra da je razlog ovome bio carev posjet Meziji i Panonijama tokom 202. godine. Nakon rata sa Partima, zadržao se u Egiptu i Siriji, a zatim u pratnji sinova Karakala i Gete te supruge Julije Domne uputio u krajeve Mezije i Panonije, vjerovatno radi obilaska logora i učvršćenja limesa. O ovom kretanju postoji jako malo izvora, ali mu svjedoče brojni miljokazi, natpisi i spomenici u čast careva i cijele njegove porodice. Potvrđeno je da se car nalazio 18. marta 202. godine u Sirmiju gdje je potpisao

⁵⁵ *AE* 1893, 0129. (B) = *CIL* 03, 12732. (B)

⁵⁶ Radimsky 1891, 1–19.

⁵⁷ *CIL* 03, 8363b = *CIL* 03, 8363 + p. 2328, 117 = *CIL* 03, 12733 = EDCS-31300271 = EHD 047989.

⁵⁸ *AE* 1893, 0130b = *CIL* 03, 12734 = EDCS – 31400196 = EHD 055846.

⁵⁹ *CIL* 03, 8360 = *CIL* 03, 12720b = EDCS – 31400630 = EHD 061443; *CIL* 03, 8360 = *CIL* 03, 12720b = EDCS – 31400630 = EHD 061443.

⁶⁰ *CIL* 03, 12728 = EDCS – 31400192 = EHD 055815 = *CIL* 03, 12729 = EDCS – 31400193 = EHD 055822.

carski reskript. Prema Bojanovskom, natpisi iz Skelana i Domavije iz 201. godine pružaju dokaz da je Septimije Sever sa svojom porodicom 202. godine posjetio i rudarsko područje istočne Bosne.⁶¹

Zahvaljujući pronađenim epigrafskim spomenicima, poznato je da je Domavija u periodu od 1. stoljeća do vladavine Marka Aurelija bila središte ujedinjenih rudnika srebra u Dalmaciji, te od 161. godine postala centar uprave za objedinjene rudnike srebra Panonije i Dalmacije, i to ostala do vladavine Komoda (180. g.). Iz tog perioda poznata su imena dvojice prokuratora, Tita Klaudija Prokula Kornelijana (161–164. g.) i Lucija Domicija Erota (170–250. g.), a pored njih javlja se i još jedan prokurator iz ovog perioda, čije ime nije poznato, na spomeniku iz mjesta Kamen kod Glamoča. Tokom uprave objedinjenih rudnika srebra Panonije i Dalmacije, koja je započela vladavinom Komoda, od 180. godine, javljali su se prokurator i sa dvije vrste titula. Jedna od njih je *procurator argentariarum Pannonicarum et Delmatarum*, a druga od vladavine Septimija Severa, *procuratores Augusti* ili *procuratores argentariarum*. Sa prvom titulom poznata su imena dvojice prokuratora Sekst Baj Pudens i Tit Klaudije Ksenofont, dok su drugu titulu nosili Kasije Ligurin, M. Arrius ...nianus, Gaj Julije Silvan Melanio, Valerije Super te posljednji poznati prokurator Aurelije Verekund.

Razvoj Domavije pratio se na svim poljima, a možda najreprezentativniji svjedoci toga su arhitektonski ostaci. Kao municipij, a kasnije kao i kolonija, Domavija je posjedovala sve elemente koje jedan grad tog ranga treba imati. Sa sve većim prilivom stanovništva na ove prostore, posljedično se i površina grada širila, ali i formirale različite građevine u skladu sa potrebama grada tog ranga. Urbanizam Domavije se nije razvijao na klasičnoj rimskoj ortogonalnoj shemi rastera, jer za to Domavija nije imala prirodno-geografskih uvjeta nego se grad prilagodio i razvijao prema reljefu terena.⁶² Ulice se nisu mogle sjeći pod pravim uglom, jer zbog postojanja Majdanskog potoka i Saske rijeke to nije bilo moguće. Ali, gradski centar se razvio upravo kod sastava tih rijeka, gdje su zabilježeni arheološki ostaci gradske vijećnice, sudnice, foruma te gradskih termi.⁶³

Gradska vijećnica je otkrivena tokom prvih istraživanja. Nalazila se na trgu, uz Majdanski potok, pod sjevernom padinom grada.⁶⁴ Sastojala se od glavne zgrade koje su služile najvjerojatnije za održavanje sjednica gradskog vijeća, te dviju bočnih zgrada, zapadne bočne zgrade koja je vjerovatno služila za stanovanje nekog službenika ili skladištenje rude (zbog pronađenog olova unutar prostorija) i istočne bočne

⁶¹ Bojanovski 1972, 40–43.

⁶² Bojanovski 1988, 199–201.

⁶³ Bojanovski 1988, 199; Veletovac 2014, 117; Šaćić 2016, 255.

⁶⁴ Radimsky 1891.

zgrade za koju se smatra da je bila sudnica. Istočna zgrada nije sastavljena vratima sa glavnom zgradom, nego na glavnom pročelju ima posebna vrata. Također je imala mogućnost zagrijavanja, što ukazuje da se koristila tokom cijele godine. U njoj su pronađeni spomenici carevima Gallu i Volusianu (251–254), pa sve ovo ukazuje da je zgrada služila za rasprave i za saobraćaj stranaka, a sporedna prostorija unutar zgrade da je bila soba glavara dotičnog ureda, pa se ova zgrada smatra tribunalom - sudnicom.⁶⁵ U gradskoj vijećnici su pronađeni brojni spomenici. Ispred je stajao spomenik Jupiteru i geniju varoši, dok je u unutrašnjosti u apsidi stajala pozlaćena brončana statua cara u prirodnoj veličini, što se zaključuje na osnovu pronađenog brončano izrađenog ljudskog desnog nožnog palca, te fragmenta prsta ruke u prirodnoj veličini. Osim tih statua, u zgradi i ispred nje su pronađeni i spomenici cara Marka Aurelija, Lucija Vera, Komoda, Septimija Severa, Aleksandra Severa, Galla i Volusiana, te spomenik carskog prokuratora i rimskog građanina Gaja Julija Silvana Melanija. Kod ulaza u zgradu pronađena je i statua božice Venere.⁶⁶

Nakon vijećnice dolazi do otkrivanja gradskih termi, koje su bile najveći objekat rimske Domavije. Zauzimale su površinu od 2122 m² i imale su 45 prostorija. To su prostorije sa bazenima, sa toplom vodom (*caldarium*) i hladnom vodom (*frigidarium*), svlačionice (*apodyterium*), čekaonice, te veće prostorije koje su služile kao čekaonice i zabavljališta prije ili poslije kupanja, prostorije u kojim se hladilo nakon kupanja ili pripremalo na vruće kupke i sl. Postojale su također i prostorije za tjelesnu vježbu i igre (*palaestra*), mjesto za šetnju prije i poslije kupanja (*ambulatio*), kuhinja i kantina i dr.⁶⁷

Za snadbijevanje termi vodom korištena je voda iz Saske rijeke, mada je postojao i poseban vodovod namijenjen za tu svrhu. Prostorije su bile zagrijavane iz praefurnija, koji su se nalazili izvan termi, pa su vrući plinovi dovođeni u *hypocaust*, a iz njega su dalje kroz cijevi (olovne cijevi ili stupići od opeke) zagrijavane prostorije. Osim ovoga, pronađeni su i ostaci vodovodne mreže i ostaci kanalizacije.⁶⁸ Nije poznato kada su izgrađene terme, ali je 220. godine vršena popravka vodovoda, jer nije mogao dobro funkcionisati zbog dotrajale vodovodne mreže i slabog dotoka vode, što je učinio Valerije Super, rudarski prokurator. Nakon popravki, terme su bile u funkciji do 274. godine kada su restaurirane od strane carskog nadzornika tih rudnika – *Aurelius Verecundusa*, što se zaključilo iz pronađenog natpisa, koji je ujedno i posljednji datirani natpis iz Domavije (274. godina).⁶⁹

⁶⁵ Radimsky 1894, 3–4.

⁶⁶ Bojanovski 1988, 200; Radimsky 1892, 4–13.

⁶⁷ Veletovac 2014, 117; Radimsky 1894.

⁶⁸ Radimsky 1894, 38–39.

⁶⁹ *CIL* 03, 12736

Pored ovih građevina, iz pronađenog natpisa u kojem se spominje rudarski prokurator Valerije Super, kao obnovitelj gradske tržnice, saznajemo da je u gradu postojala i gradska tržnica, koja je stradala u požaru te ju je on obnovio 220. godine o svom trošku.⁷⁰

Šire gradsko područje nikada nije u potpunosti istraženo, te nije pronađeno mjesto na kojem se nalazio metalurški pogon, radionice i drugi objekti potrebni za obradu metala. Pretpostavlja se da se ova industrijska zona nalazila u dolini Saske rijeke, jer su prilikom iskopavanja temelja za novu branu, pronađeni zidovi dužine cca. 100 metara, te su isti takvi pronađeni i uzvodno od brane uz veliku količinu troske oko njih. Međutim, izgradnjom betonske brane i stvaranjem ogromnog jezerskog mulja na tom prostoru, onemogućilo se daljnje istraživanje tog prostora.⁷¹

Razvoj područja Domavije koji se odigrao, zahvaljujući rudarstvu ostavio je trag i na razvoj religijskih kultova. Sa dolaskom Rimljana desila se velika promjena u životu tamošnjih stanovnika. Domavija, kao centar rudarstva, privlačila je mnoge ljude širom carstva koji su iz različitih razloga počeli naseljavati ovaj prostor. Pojedini od njih su se tu našli kao rudari, čista radnička snaga, neki od njih sa većom funkcijom stručnjaka za rudarstvo, dok su drugi vidjeli priliku za razvoj trgovine, zanatstva i dr. Svako sa sobom je donosio i tragove svoje osobnosti, svoju religiju i običaje, tako da je Domavija bila izvrsna baza za razvoj stranih kultova. Bitno je spomenuti da upravo zahvaljujući rudarstvu, na području Domavije su bila zastupljena brojna strana božanstva, a neka od njih su čak bili i jedinstveni primjerci na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine. Zanimljivo je da, pored ovih stranih božanstava, nije pronađen nijedan domaći kulturni spomenik. Najzastupljeniji su spomenici rimskih kultova, od kojih se javljaju epigrafski spomenici posvećeni Jupiteru (dva spomenika), Jupiteru i Junoni (jedini takav spomenik na kompletnom području Bosne i Hercegovine), Jupiter - Genij (koji se pored Domavije javlja još i u Glamoču⁷² i Banjoj Luci⁷³), Dijani⁷⁴ (pored Domavije još u Skelanima i Trebinju), Pomoni⁷⁵ (jedini spomenik ovog kulta na teritoriji BiH). Pored navedenih epigrafskih spomenika, na prostoru Domavije pronađena su još i dva spomenika u vidu figura. Jedan od njih je bronzani kip krilatog Genija, još jedan spomenik rimskog kulta. Drugi spomenik je bronzana ruka boga Sabazija, koji je pripadao orijentalnom kultu i predstavlja jedinstven primjerak na prostoru Bosne i Hercegovine. Spada u red orgijastičko-egzotičnih istočnih kultova.

⁷⁰ *CIL* 03, 8363 = 12734.

⁷¹ Imamović 2002, 19.

⁷² Sergejevski 1928, 82–83.

⁷³ *CIL* 03, 14221.

⁷⁴ *CIL* 03, 12723.

⁷⁵ *CIL* 03, 12732.

Njegovo štovanje je podrazumijevalo niz orgijastičkih radnji, poput svečanog plesa nakon kojeg bi padali u trans, ili bi uz gromoglasne povike odlazili na mjesto gdje obavljaju kult i onda tu vršili obredne radnje koje su simbolizirale smrt i uskrsnuće. Dosta se identificira sa kultom Zeusa, Dionisa i drugih vrhovnih božanstava. Smatra se da potiče iz Frigije, a da se potom prenio u Evropu i druge zemlje. U okolnim područjima pronađen je još i u Osijeku, Ninu i Pirotu.⁷⁶

Ova bronzana ruka bila je skoro prirodne veličine ruke (15,5 cm) i izlivena je kompletna od bronz. Prsti su bili postavljeni tako da su palac, kažiprst i srednji prst povezani i čine gest *benedicto latina*, dok su prstenjak i mali prst savijeni prema unutrašnjoj strani. Na vanjskoj strani ruke su prikazane razne životinje, od kojih svaka simbolizira ponešto. Ispod same šake nalazi se zmija, koja se oko zgloba ovila poput narukvice, a glava joj se izdiže do palca. Desno od zmijske glave, gmiže korinjača ispružene glave sa nogama u pokretu. Na sredini zapešća je gušter sa glavom do korijena palca. I četvrta prikazana životinja je žaba, koja kao da je spremna da skoči. Zmija i gušter su predstavljeni sa šarama udubljenim u obliku tačkica.⁷⁷ Brončana ruka je služila prilikom obreda, tako što se stavljala na motku i prikazivala vjernicima.⁷⁸ Njeno značenje jeste predstavljanje boga Sabazija, a branila je od uroka i demona, donosila posvetu i pomoć.⁷⁹ Zahvaljujući ovome, pretpostavlja se da je i hram posvećen Sabaziju postojao na području Domavije. Međutim, nalaz je slučajno otkriće, odnosno, dospio je u muzej kao poklon. Također, pored ovih spomenika zabilježen je jedan spomenik neidentifikovanog božanstva pronađen u Domaviji.⁸⁰ I u skorije vrijeme je na prostoru današnje općine Srebrenica pronađena bronzana figurina Pana, božanstva stada i pastira.⁸¹

Razvijena mreža putnih komunikacija u Domaviji također je svjedočila o značaju ovog naselja te je ona predstavljala jedan od ključnih faktora u razvoju trgovačkih i vojnih mreža. Uloga putnih komunikacija je bila u povezivanju različitih dijelova provincije Dalmacije, ali i drugih, širih područja Rimskog Carstva. Postavljanje putne mreže pored rudarskih dijelova je bilo neophodno, kako bi bilo omogućeno povezivanje rudarskih centara sa glavnim saobraćajnicama do većih gradskih centara, ali i drugih rudonosnih područja. Na ovaj način je vršen transport robe, ali i finalnih proizvoda. Uz putne pravce su postavljane beneficijarne stanice i utvrđenja čija je uloga bila osiguranje transporta i putnika, te pored toga i vojna, odbrambena

⁷⁶ Imamović 1977, 266.

⁷⁷ Paškvalin 1961, 205.

⁷⁸ Imamović 2002, 24.

⁷⁹ Paškvalin 1961, 206.

⁸⁰ Imamović 1977, 266.

⁸¹ Busuladžić, 2017.

uloga. Do Domavije je vodio glavni putni pravac koji je polazio iz Salone, tj. magistrala Salona – Argentaria. Ovaj put je bio jedan od najznačajnijih ekonomskih i strateških puteva na prostoru Dalmacije. Spominje se rimskom itineraru, u *Tabuli Peutingeriani*.⁸²

Pored ove ceste, postojala je i cesta Sirmij – Argentaria, koja je za cilj imala povezivanje rudarskih središta, jer su u Sirmij odlazile velike količine rude iz Domavije, za tamošnje radionice i trezore.⁸³ Mada, prema nekim autorima je ova cesta bila nastavak ceste Salona – Argentaria, kako bi povezala Salonu sa Sirmijem.⁸⁴ Osim ovoga, Domavija je bila povezana sa rudnicima Gornje Mezije, o čemu svjedoče ostaci puta preko Požege, Visibaba i Skelana. Sa Epidaurum na Jadranu i Dardanijom bila je povezana preko Čeotine.⁸⁵ Ovi putevi su bili neophodni kako bi se omogućila neometana komunikacija i transport robe, ali i finalnih proizvoda.

Zaključak

Rudna bogatstva su donijela prosperitet i napredak za stanovnike Domavije. Sa interesom Rimljana i njihovim osvajanjem ovog područja počinje razvoj Domavije, koji se odigrava nevjerojatnom brzinom. U početku je veći stepen razvoja imalo susjedno područje Skelana, u kojem je bila smještena beneficijarska stanica. Međutim, iscrpljivanjem ruda zlata sa prostora današnje Bosne i Hercegovine, fokus prelazi na rudnike srebra, nakon što su isti rudnici sa ostalih područja Carstva bili prilično istrošeni.

Domavija je do II stoljeća bila neznatno naselje, *vicus*, te sredinom II stoljeća se intenzivira eksploatacija ruda u domavijskim rudnicima, povećava uticaj Rimljana, i time otpočinje intenzivni razvoj Domavije. Ona ostvaruje status municipija najvjerojatnije za vrijeme vladavine Septimija Severa (193–211), a zatim i status kolonije za vrijeme vladavine Trebonijana Galla (251–253). Postaje administrativno središte prokuratora svih rudnika Panonije i Dalmacije, *procurator metallorum Pannonicorum et Delmaticorum*, a poslije i svih rudnika srebra Panonije i Dalmacije, *procurator argentariarum Pannonicarum et Delmatarum*. Najbolji pokazatelj značaja ovih područja za Carstvo jeste to što je Domavija postala administrativno-pravno središte za sve rudnike Dalmacije i Panonije tokom II stoljeća, o čemu svjedoče brojni epigrafski spomenici, ali također i arheološki ostaci kroz koje se bolje shvata

⁸² *Salona XVI Tilurio XXII Ad Libros IX In monte Bulsinio VI Bistue Vetus XXV Ad Matricem XX Bistue Nova XXIV Stanceli Argentaria*

⁸³ Imamović 1985, 43.

⁸⁴ Domaszewski 1904.

⁸⁵ Milovanović 2017, 45.

njena uloga i značaj. Zahvaljujući rudarskoj aktivnosti, ova područja postaju multikulturalni centri jer se u njih slivaju narodi različitih etničkih pripadnosti, od domaćeg stanovništva, Rimljana, pa i Grka i Orijentalaca, koji su u ova područja dolazili ili kao fizički radnici, rudari, ili kao administrativni radnici, ali i trgovci i zanatlije. U ovom periodu, koji obuhvata i dinastiju Severa, navedena rudarska područja napreduju u svim segmentima, o čemu svjedoče i ostaci građevina koje je imao svaki važniji grad u rimskoj državi, poput termi, sudnice, gradske vijećnice, talioničkog kompleksa itd. Jedan od najvažnijih izvora za proučavanje rudarstva i njegovog značaja jesu epigrafski spomenici. Oni pružaju informacije o upravi, ali i o bitnim događajima koji su se desili na ovom prostoru.

Posljednja vijest o rimskoj Domaviji potječe iz 274. godine, sa natpisa rudarskog funkcionera Aurelija Verekunda, koji je o svom trošku obnovio dotrajale gradske terme. Iza toga se više ne javljaju natpisi, ali to ne znači da je krajem III stoljeća ovdje život prestao, ili da je prestala rudarska aktivnost. Zahvaljujući nalazima novca i drugih spomenika potvrđuje se da se život tu odvijao sve do kraja IV stoljeća, moguće i dalje. Ne može se tačno znati kada su i u kojim okolnostima prestali sa radom srebrenički rudnici, te kada je prestao život na rimskim osnovama, ali se dovodi u vezu sa provalama barbara krajem IV i početkom V stoljeća na širem prostoru Balkanskog poluotoka, a onda i u čitavom Carstvu. Opća nesigurnost koja je prijetila od barbara morala se odraziti i na rad podrinjskih rudnika, a time i na sveukupni život stanovnika ovog kraja. Kada su, u drugoj polovici IV stoljeća, učestale provale pograničnih naroda na današnje bosanskohercegovačko područje, prva na udaru bila su im bogata privredna središta, među kojima su bila i ona u srednjem Podrinju, pa je Domavija kao i druga naselja u blizini bila uništena u provali Avara i Slavena. Nakon V i VI stoljeća na ovom području niko više nije živio. Pašalić je u septembru 1953. godine posjetio Domaviju, te izvijestio o tadašnjem stanju na mjestu gdje su nekada bile poznate građevine i vrvio život različitog stanovništva, u centru uprave za sve rudnike Panonije i Dalmacije. Na mjestima istraživanja i dalje je ostalo razasuto kamenje iz temelja zgrada, iako ih je dosta već korišteno u moderne građevinske svrhe. Najveća koncentracija tih ostataka se nalazi na mjestu gdje se spajaju Majdanski potok i Saska rijeka. Prilikom sistematskih istraživanja koja su vršena 1880-ih i 1890-ih godina otkriveni su svi ostaci, tako da se sada tu više nema šta istražiti. Dodatno je sve razasuto u pojedinačnim traganjima za blagom poslije, a sve je prekrilo korov i šiblje. Međutim, ruševine govore o veličini grada i njegovog značaja.⁸⁶

⁸⁶ Pašalić 1954, 62.

Summary: The Impact of Mining on the Development of Domavia

The area of Srebrenica had great importance during the ancient period. Because of ores which area of Srebrenica have, it enabled unhindered growth and development. In this area developed two centers/towns, Domavia and Skelani. When the Romans came in the territory of Bosnia and Herzegovina, these parts of eastern Bosnia was attracted their attention. The mines of that time in other parts of the empire were already quite worn out, so the Romans transferred the focus of ore exploitation to eastern Bosnia, where they exploited silver ore, while in northwestern Bosnia they exploited iron ore, and in central Bosnia they exploited gold ore. The interest of this study is the area of Domavia in the ancient period and the influence that mining had on its development. With their arrival, the Romans improved and raised the exploitation of ore to a higher level. With them come numerous mining experts, workers, craftsman, traders and others. The area of Domavia was then inhabited by various settlers, and the local population had to assimilate to life with them. In addition to this, the development of urban parts of the city and architecture is council house, courthouse, thermal baths, market and other important buildings were built. Numerous cult monuments were discovered, testifying to the presence of Roman cults. A total of seven Roman cult monuments and one oriental cult monument were found. Precisely because of the mining activity, Domavia changed from the status it was in at the beginning, *vicus*, to the status of a *municipium*, which happened during the time of Septimius Severus (193–211), while it was mentioned in the status of a *colonia* during the reign of Trebonianus Gallus (251–253). Domavia also becomes the administrative center of mining, first for all the mines of Pannonia and Dalmatia. Later the iron mines are leased due to the bad financial situation in the empire, so Domavia becomes the administrative center for all the silver mines of Pannonia and Dalmatia. Information about this is provided by various epigraphic monuments found in the area of Domavia, which are of great importance.

BIBLIOGRAFIJA

Skraćenice

- AE* *L'Année Epigraphique* published in *Revue Archéologique* and separately (1888–).
- CIL* 03 *Corpus Inscriptionum Latinarum III* (ed. Th. Mommsen), Berlin 1873: Supplementa 1889–1902.
- EHD Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften).
<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&clang=de>.
- EDSC Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby (Frankfurt).
http://db.edcs.eu/epigr/epi_de.php.
- ILJug* *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 5, Ljubljana 1963 (št. 1–451); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 19, Ljubljana 1978 (št. 452–1222); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 25, Ljubljana 1986 (št. 1223–3128).
- AEM Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Wien.

Literatura

- Baum, Srejić 1959 – M. Baum, D. Srejić, Prvi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 3, Muzej Istočne Bosne u Tuzli, 1959, 23–55.
- Baum, Srejić 1960 – M. Baum, D. Srejić, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 4, Muzej Istočne Bosne u Tuzli, 1960, 3–31.
- Bojanovski 1972 – I. Bojanovski, Severiana Bosnensia, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 9, Muzej Istočne Bosne u Tuzli, 1972, 37–52.
- Bojanovski 1982 – I. Bojanovski, Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, *Arheološki radovi i rasprave Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti* 8–9, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1982, 89–120.

- Bojanovski 1988 – I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela, LXVI, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja 6, 1988.
- Bojanovski 1999 – I. Bojanovski, Antičko rudarstvo u Bosni u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, Kulović, H. (ed.), *Radovi sa simpozijuma "Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX st.", 8–11. XI 1973*, Muzej grada Zenice, 1999, 133–175.
- Busuladžić 2017 – A. Busuladžić, Slučajni neobjavljeni arheološki nalazi sa prostora Srebrenice, *Historijska misao* 3, Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, 2017, 11–55.
- Davies 1938 - O. Davies, Ancient mining in the central Balkans, *Revue internationale des etudes balcaniques* 6, Institut Balkanique, 1938, 405–418.
- Domaszewski 1904 - Le stazioni dei beneficiarii e le reti stradali romane nell' Illyricum, *Bulletino di Archeologia e Storie Dalmata* 27, 1904, 12–16.
- Dušanić 1971 – S. Dušanić, Heteroklitičko metali u natpisima rudničkog novca, *Živa antika* 21, Faculte de philosophie a Skopje, 1971, 535–554.
- Dušanić 1977 – S. Dušanić, Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior in Hildegard, T; Haase, W. (eds.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, W. de Gruyter, 1977, 52–94.
- Dušanić 1980 – S. Dušanić, Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji, *Istorijski glasnik* 1–2, Društvo istoričara SR Srbije, 1980, 7–55.
- Hirt 2010 – A. M. Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC – AD 235*, Oxford Classical Monographs, 2010.
- Imamović 1977 – E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, 1977.
- Imamović 1985 – E. Imamović, Rimske rudarske ceste na području Bosne i Hercegovine, *Prilozi* 21, Institut za istoriju u Sarajevu, 1985, 31–52.
- Imamović 1999 – E. Imamović, Neki pogledi na problem rimske eksploatacije srebra u istočnoj Bosni, *Prilozi* 28, Institut za istoriju u Sarajevu, 1999, 47–56.
- Imamović 2002 - E. Imamović, Srebrenica i okolica u rimsko doba, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 17, Muzej Istočne Bosne u Tuzli, 2002, 7–36.
- Imamović 2023 – M. Imamović, *Sjeveroistočna Bosna u antičko doba*, Univerzitet u Tuzli, 2023.
- Mesihović 2011 – S. Mesihović, *Antiqui homines Bosnae*, Filozofski fakultet Sarajevo, 2011.

- Milovanović 2017 – B. Milovanović, *Rudarsko-metalurški kompleksi i predmeti od olova u rimskim provincijama na tlu Srbije*, Arheološki institut Beograd, 2017.
- Pašalić 1954 – E. Pašalić, O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, N. S., Arheologija* 9, Zemaljski muzej u Sarajevu, 1954, 47–75.
- Paškvalin 1961 – V. Paškvalin, Bronzana votivna ruka iz Sasa, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, N. S., Arheologija* 15–16, Zemaljski muzej u Sarajevu, 1961, 203–209.
- Pogatschnig 1890 – L. Pogatschnig, Stari rudokopi u Bosni, *Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine* 2 (2), Zemaljski muzej u Sarajevu, 1890, 125–188.
- Radimsky 1891 – V. Radimsky, Rimski grad Domavija u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 3 (1), Zemaljski muzej u Sarajevu, 1891, 1–19.
- Radimsky 1892 – V. Radimsky, Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice godine 1891, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 4 (1), Zemaljski muzej u Sarajevu, 1892, 1–24.
- Radimsky 1894 – V. Radimsky, Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 4 (1), Zemaljski muzej u Sarajevu, 1894, 1–48.
- Sanader 1996 – M. Sanader, Novi aspekti kulta božice Terra Matri, *Opuscula archaeologica* 20, Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet, 1996, 119–130.
- Sanader 1999 – M. Sanader, *Rasprave o rimskim kultovima*, Zagreb: Matica hrvatska, 1999.
- Sergejevski 1928 – D. Sergejevski, Rimski kameni spomenici sa Glamočkog i Livanjskog polja i iz Ribnika, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 40 (2), Zemaljski muzej u Sarajevu, 1928, 79–98.
- Šačić 2016 – A. Šačić, *Administrative Organisation of Today's Bosnia and Herzegovina during the Early Roman Empire (I–III century)*, Univerzitet u Ljubljani: neobjavljena doktorska disertacija, 2016.
- Šačić Beća 2022 – A. Šačić Beća, *Mining in the Inland of the Roman province of Dalmatia in the 3rd and 4th centuries*. In Cedilnik A; Lovenjak, M. (eds.), *Na obzorju novega: območje severnega Jadrana ter vzhodnoalpski in balkansko-podonavski prostor v obdobju pozne antike in zgodnjega srednjega veka: posvečeno Rajku Bratožu ob njegovi sedemdesetletnici*, Univerza v Ljubljana, 177–211.
- Šajin 2014 – Ž. Šajin, *Uređenje rimskih rudnika srebra i olova u španskim provincijama i u Iliriku*, Univerzitet u Beogradu: neobjavljena doktorska disertacija, 2014.

- Škegro 1998 – A. Škegro, Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije, *Opuscula Archaeologica* 22, Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet, 1998, 89–117.
- Škegro 1999 – A. Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Sveučilište u Zagrebu, 1999.
- Veletovac 2014 – E. Veletovac, Istočnobosanska rudarska oblast, *Godišnjak* 43, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2014, 113–121.

